

Christiaan van Bochove

DE HOLLANDSE HARINGVISSERIJ TIJDENS DE VROEGMODERNE TIJD¹

Dutch Herring Fisheries in the Early Modern Period

The herring fisheries formed an important part of Holland's economy during the early modern period. However, the available catch data is scattered and there is an abundance of explanations about the fall of Holland's herring fisheries during the seventeenth century. The present article brings together the existing data and adds new archival sources so that a complete catch series for Holland's herring fisheries could be constructed. An analysis of this data shows that Holland had two very different herring producing regions: the towns along the Maas river in the South and the herring fisheries centered on Enkhuizen in the North. Warfare, privateers, new investment opportunities and scarcity on the labour market were probably the most important causes leading to the decline of Holland's herring fisheries during the seventeenth century.

De haringvisserij van de Republiek was een bedrijf dat tijdgenoten ontzag inboezemde. In een plakkaat uit maart 1580 is te lezen dat zij 'eene van de principaelste mijnen ende welvaren onser gemeener landen ende ingesetenen' was.² De Engelsman Sir Walter Raleigh schatte de bruto opbrengst rond 1610 op maar liefst 21 miljoen gulden.³ Hoewel dit laatste overdreven was, kan worden gesteld dat de haringvisserij een belangrijk onderdeel van de Hollandse economie moet zijn geweest. Het is daarom opvallend dat het beeld van dit bedrijf fragmentarisch is. Een overzicht van de historiografie kan dit verduidelijken.

Op basis van het door hem verzamelde materiaal stelde Wätjen dat de haringvisserij tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw haar grootste

1. Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie. C.J. van Bochove, *Haringvisserij in Holland, 1500-1795*. Een kwantitatieve analyse (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2003). Bij het schrijven van dit artikel heb ik geprofiteerd van de opmerkingen tijdens het Seminar Economische Geschiedenis voor 1850 (IISG, Amsterdam, 13 oktober 2003).

2. Zoals geciteerd in: H.A.H. Kranenburg, *De zeevisscherij van Holland in den tijd der Republiek* (Amsterdam 1946) 24.

3. Zoals geciteerd in: A.P. van Vliet, *Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)* ('s-Gravenhage 1994) 55.

bloei kende. Daarna trad verval in als gevolg van oorlogvoering. De gezamenlijke haringvloot van Holland en Zeeland zou op haar hoogtepunt zo'n 2.000 buizen hebben geteld.⁴ Het was de grote verdienste van Kranenburg dat hij dergelijke hoge schattingen naar het rijk der fabelen verwees. Hij berede- neerde dat de haringvisserij in Holland tijdens de jaren 1630 een hoogtepunt bereikte met zo'n 500 buizen en een jaarlijkse vangst van circa 20.000 lasten. Ook Kranenbrug schrijft het verval in belangrijke mate toe aan oorlogvoering. Vooral de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) krijgt een belangrijke rol toege- dicht. Hij noemt echter ook andere verklaringen: de natuur (migratie van haringscholen, een kleinere haringpopulatie, slecht weer), binnen- en buiten- landse concurrentie, een afnemende visconsumptie in Holland, de situatie op de arbeidsmarkt en hoge kosten.⁵

Nieuwere schattingen zijn vooral herinterpretaties van óf aanvullingen op Kranenburg. Unger is een goed voorbeeld van het eerste: hij kwam tot een periode van bloei in de jaren 1630 en 1640 met ten minste 25.000 lasten. Door oorlogvoering namen de kosten toe en de productie af. Na 1650 werden de vangsten kleiner doordat er minder buizen waren en de gemiddelde vangst per buis afnam.⁶ Op basis van nieuwe bronnen stelde Willemsen vast dat Kranenburg de omvang van het bedrijf in het Noorderkwartier te laag had geschat. De grootste vangsten zouden tijdens de periode 1620-1670 zijn behaald. Aan alle hierboven reeds genoemde factoren voor verval voegde hij de volgende toe: een kleine binnenlandse markt, weinig innovaties als gevolg van starheid van het College van de Grote Visserij, het subsidiestelsel tijdens de late achttiende eeuw, hoge lonen en een opwaartse druk op de haringprij- zen.⁷ Op basis van archiefonderzoek toonde Van Vliet aan dat ook de omvang van het bedrijf in het Maasmondgebied veel groter was dan Kranenburg schatte. Over die omvang stelde hij alleen dat ze tijdens de jaren 1610 en 1620 het hoogst was. Biologische factoren droegen volgens hem niet structureel bij aan het verval van de haringvisserij. Wel konden ze schommelingen in de hoeveelheden en prijzen van de aangebrachte haring teweegbrengen. Een gewijzigd investeringsklimaat, de situatie op de arbeidsmarkt, starheid van het College na 1625 en vooral de invloed van Duinkerker kapers speelden een belangrijker rol.⁸ De Vries en Van der Woude baseerden zich op Kranenburg en stelden dat de haringvisserij een hoogtepunt kende tijdens de jaren 1630.

4. Hermann Wätjen, 'Zur Statistik der holländischen Heringsfischerei im 17. und 18. Jahrhundert', in: *Hansische Geschichtsblätter* 16 (1910) 129-185.

5. Kranenburg, *Zeevisscherij*.

6. Richard W. Unger, 'Dutch herring, technology, and international trade in the seven- teenth century', in: *The Journal of Economic History* 40 (1980) 253-279.

7. R.T.H. Willemsen, *Enkhuizen tijdens de Republiek. Een economisch-historisch onderzoek naar stad en samenleving van de 16^e tot de 19^e eeuw* (Hilversum 1988).

8. Van Vliet, *Vissers en kapers*.

De bijgevoegde grafiek toont echter dat tijdens de jaren 1660 een piek werd bereikt. Ze noemden de volgende factoren die hebben bijgedragen aan het verval: kleiner wordende exportmarkten, concurrentie van buitenlandse vissers, starheid van het College, afnemende gemiddelde vangsten (mogelijk door overbevissing of migratie van haringscholen), toenemende kosten en een afnemende vraag op de Nederlandse markt.⁹

Uit het voorgaande blijkt dat er geen duidelijkheid bestaat over de omvang van de Hollandse haringvisserij tijdens de vroegmoderne tijd. Daarnaast dateren en verklaren de auteurs bloei en verval haast allen anders. In de historiografie is bovendien lange tijd veel nadruk gelegd op de omvang van de buizenvloot.¹⁰ Omdat de jaarlijkse vangst per buis fluctueerde, is het aantal buizen eigenlijk geen goede indicator voor de ontwikkeling van dit bedrijf. Nauwkeuriger zou het zijn te werken met reeksen jaarlijkse vangstgegevens voor de havens die zich bezighielden met de haringvisserij.¹¹ Wanneer het beschikbare materiaal naast elkaar wordt gelegd, blijkt dat de data een flink aantal lacunes bevatten. Het gaat vooral om gegevens voor het Zuiderkwartier na 1648 en het Noorderkwartier tijdens de periode vóór 1688.

Dit artikel heeft tot doel het bestaande materiaal bijeen te brengen en aan te vullen met nieuwe gegevens. Hierdoor kunnen we betere uitspraken doen over de ontwikkeling van de Hollandse haringvisserij tijdens de vroegmoderne tijd.¹²

Een belangrijke bron: het lastgeld

Aangezien we niet beschikken over de administratie van alle haringreders, kunnen we slechts aan de hand van geïnde belastinggelden inzicht krijgen in de omvang van de jaarlijkse haringvangsten. Het waren de steden en Staten van Holland die wilden profiteren van dit bedrijf en belastingen instelden. De Staten van Holland deden dit door middel van het lastgeld. Steden stelden lokale belastingen in, zoals het kaygeld (Vlaardingen en Delfshaven) en het havengeld (Maassluis).¹³

9. Jan de Vries en Ad van der Woude, *The first modern economy. Success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1815* (Cambridge 1997).

10. Met name de studies van Beaujon en Kranenburg hebben hieraan bijgedragen. Zie: A. Beaujon, *Overzicht der geschiedenis van de Nederlandsche zeevisscherijen* (Leiden 1885).

11. De eerste die dergelijke reeksen opstelde was Wätjen. Zijn voorbeeld werd recentelijk gevolgd door Willemsen en Van Vliet.

12. Een deel van de in dit artikel gepresenteerde data is terug te vinden in appendix 2. Een compleet overzicht van de vangstreeksen zal beschikbaar komen op de volgende internet-site: <http://www.iisg.nl/research/haringvisserij.html>.

13. Voor Delfshaven, zie: H.E. van Gelder, 'Gegevens betreffende de haringvisscherij op het einde der 16de eeuw', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 32 (1911) 1-62, aldaar 19.

KAART 1. *De Hollandse haringhavens*

Het lastgeld was tijdens de zestiende eeuw ingesteld om de convoerding van de buizenvloot tijdens oorlogen te kunnen bekostigen. Het College van de Grote Visserij, een in 1567 opgericht orgaan dat de kwaliteit van de bewerkte haring bewaakte en de belangen van haar leden (de steden Enkhuizen, Brielle, Schiedam, Delfshaven en Rotterdam) behartigde, werd belast met de inning. De hoogte van het lastgeld dat het College zou heffen werd doorgaans tijdens een vergadering in het voorjaar vastgesteld. Deze jaartarieven werden ver-

meld in de notulen. De geïnde bedragen zijn terug te vinden in borderellen, korte staatjes bij de rekening die elk lid van het College jaarlijks moest overleggen. Deze borderellen zijn voor het Zuiderkwartier bewaard gebleven voor de periode na 1734. Ze zijn niet eerder gebruikt voor historisch onderzoek.¹⁴

Over alle door vissers in Holland aangevoerde haring moest lastgeld worden betaald. Niet alle steden die zich bezighielden met de haringvisserij waren echter vertegenwoordigd in het College. Het College loste dit op door Brielle de inning van de gelden uit Maassluis te laten verzorgen, terwijl de penningmeester van Schiedam de lastgelden uit het nabijgelegen Vlaardingen inde.¹⁵ Enkhuizen was verantwoordelijk voor de inning van de lastgelden in het Noorderkwartier.¹⁶

Het Zuiderkwartier

Voor Delfshaven konden we reeds beschikken over de welhaast complete vangstreeks van Wätjen. De borderellen leverden dezelfde waarden op als het door hem gebruikte register. Uit de cijfers blijkt dat Delfshaven aan het begin van de zeventiende eeuw de belangrijkste haringhaven van het Maasmondgebied was. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw was er sprake van een continu proces van verval.

Na Delfshaven werd omstreeks 1600 de meeste haring aangevoerd in Rotterdam. Ook hier was tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw sprake van verval. Voor de tweede helft van de zeventiende eeuw ontbreken helaas gegevens. Hierdoor blijft onduidelijk hoe het bedrijf zich tijdens deze periode ontwikkelde. Vermoedelijk was er sprake van verval: Rotterdam ging zich namelijk steeds meer toeleggen op de koopvaardij en zo'n proces ging meestal ten koste van de visserij. De beschikbare gegevens voor de achttiende eeuw wijzen ook in deze richting. De vangst tijdens de jaren 1717-1726 kon door middel van het aantal buizen en de gemiddelde vangst in enkele andere havens worden geschat. De gegevens voor 1754-1778 komen overeen met de bor-

14. De omvang van de vangst die zodoende achterhaald kon worden, komt overeen met waarden die Wätjen en Poulsen (zie hieronder) geven. De resultaten kunnen dus als betrouwbaar aangemerkt worden. Zie: Gemeentearchief (= GA) Rotterdam, Oud Archief van de stad Rotterdam 1340-1813 I a-b (= OAR), inv. nrs. 2244-2246; Nationaal Archief (= NA), De archieven van de colleges van de Grote Visserij, 1578-1857 (1859) (= ACGV), inv. nrs. 162-193.

15. De penningmeester van Delfshaven inde het lastgeld van de steden langs de Zijde (Ter Heijde, Scheveningen, Katwijk, Noordwijk, Zandvoort en Wijk aan Zee). Daar deze steden zich bezighielden met de productie van voor export ongeschikte steurharing zullen deze cijfers hier buiten beschouwing blijven.

16. Herman Kaptein, *Het Schermereiland. Een zeevarend plattelandsgebied 950-1800* (Bergen 1988) 99-101; Willemsen, *Enkhuizen*, 164-166.

derellen.¹⁷ Duidelijk werd dat de haringvisserij van Rotterdam tijdens de achttiende eeuw niet veel meer voorstelde.

De haringvisserij van Schiedam raakte na haar hoogtepunt aan het begin van de zeventiende eeuw in verval. Het onderzoek van Poulsen heeft duidelijk gemaakt dat er tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw sprake was van stabilisatie en wellicht enige groei tot in de eerste decennia van de achttiende eeuw. De resultaten van zijn onderzoek komen overeen met de gegevens in de borderellen.¹⁸

Bij de haringvisserij van Brielle hoeven we niet lang stil te staan. Al aan het begin van de zeventiende eeuw was het een klein bedrijf en de omvang van de vangsten nam steeds verder af.¹⁹

Over de haringvisserij van Vlaardingen tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw konden we informatie vinden in de rekeningen van de plaatselijke thesauriers waar sprake is van een belasting op aangebrachte haring: het kaygeld. Blijkens diverse aantekeningen werden jaarlijks acht stuivers per aangebrachte last haring geheven. De plotselinge toename van de belastinginkomsten vanaf 1698 werd veroorzaakt doordat de vroedschap had besloten 'de somme van acht stuivers extra ordinaris' in te stellen.²⁰ Met de extra inkomsten werd de rente betaald die verschuldigd was over een lijfrente die de Vlaardingse magistraat had uitgeschreven om de verbetering van haar waterwegen te financieren.²¹ De gecorrigeerde waarden komen overeen met de reeks van Wätjen. Deze komt op zijn beurt nagenoeg overeen met de uit de borderellen af te leiden omvang van de aangebrachte vangsten. Duidelijk wordt dat de groei van de Vlaardingse haringvisserij tijdens de jaren 1640 slechts van korte duur was. Een piek werd behaald aan het begin van de jaren 1660, maar daarna was er tot in de jaren 1680 sprake van verval. Hierna

17. Wätjen gebruikte het 'Haringboek': GA Rotterdam, OAR, inv. nr. 2240.

18. Bo Poulsen (University of Southern Denmark) stelde mij deze reeks ter beschikking, waarvoor hier mijn dank. De data zijn afkomstig uit: GA Schiedam, Gerechten van Schiedam (= GvS), inv. nrs. 616-622. Zijn onderzoek spreekt de veronderstelling van De Wit tegen dat het haringbedrijf van Schiedam tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw in verval raakte. Dit hoeft echter niet te betekenen dat haar conclusie, dat de brandewijnstokerij relatief belangrijker werd in de Schiedamse economie dan de haringvisserij, onjuist is. Zie: Annette de Wit, 'Reders en regels. Visserij, overheid en ondernemerschap in het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (eds.), *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Amsterdam 1999) 633-648.

19. De voorgaande paragrafen werden gebaseerd op de volgende bronnen: Wätjen, 'Zur Statistik', 159-170; Van Vliet, *Vissers en kapers*, 298-299; GA Rotterdam, OAR, inv. nrs. 2244-2246; NA, ACGV, inv. nrs. 162-193; reeks Poulsen voor Schiedam (zie hieronder).

20. GA Vlaardingen, Oud archief Vlaardingen (= OAV), inv. nr. 2. De resoluties zijn echter geraadpleegd in getranscribeerde vorm en daar zal dan ook naar verwezen worden: C.B. de Jong, *Transcribaties 144* (GA Vlaardingen 1990) 265.

21. De Jong, *Transcribaties*, 263-264.

groeide het bedrijf en waren er grote pieken in de vangst aan het eind van de jaren 1690. De invloed van de Spaanse Successieoorlog is duidelijk waarneembaar. Haar absolute hoogtepunt bereikte de Vlaardingse haringvisserij in 1735. Vlaardingse was toen de belangrijkste haringhaven van de Republiek. Hierna raakte de sector langzaam in verval.

Tijdens de achttiende eeuw was Maassluis één van de belangrijkste visserijhavens van Holland. Haar haringvisserij maakte al tijdens het tweede kwart van de zeventiende eeuw een flinke groei door. Onbekend is echter hoe het bedrijf zich tijdens de tweede helft van die eeuw ontwikkelde. Een octrooi van 6 oktober 1639 maakt het echter mogelijk hier meer inzicht in te krijgen. De ridderschap van Holland verleende de gecommiteerden van het College van de Kleine Visserij te Maassluis namelijk het recht om voor het onderhoud van havens en vaarwegen enkele belastingen te heffen.²² Te lezen is dat: ‘van yder haring schip tesy buys ofte boot, pleyn ende alleen ten haring varende, twaelf gulden van elcke teelt, ende van houckers die ten haring varen acht gulden daervan d’eerste betalinge sal werden gedaen van den haring teelt van desen loopenden jare 1639’.²³ De genoemde hoekers combineerden in Maassluis de kabeljauwvisserij op de Noordzee (januari-maart) en rond IJsland (april-mei) met de haringvisserij.²⁴ Vanaf 1663 werd in de rekeningen expliciet onderscheid gemaakt tussen schepen die één of twee reizen maakten per seizoen. Buizen betaalden respectievelijk zes en twaalf gulden, hoekers vier en acht gulden.²⁵ Duidelijk is dus dat het niet ging om een belasting op aangevoerde vis, zoals het kaygeld en het lastgeld, maar een belasting op het uitvaren op haring. Hierbij lijkt één gulden havengeld te corresponderen met 3 1/3 last haring.²⁶ Zodoende kunnen de hoeveelheden geïnd havengeld, die te vinden zijn in de rekeningboeken van het Maassluisse College van de Kleine Visserij,

22. Maassluis werd in het College van de Grote Visserij vertegenwoordigd door Brielle. Hierdoor kon weinig invloed uitgeoefend worden op de politiek van dat college. Op lokaal niveau organiseerde de Maassluisse visserij zich binnen het College van de Kleine Visserij. Zie: De Wit, ‘Reders en regels’; A.M. van Nieuwenhuisen, ‘Het college van de kleine visserij te Maassluis’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 46 (1931) 262-275. Nieuwenhuisen noemde octrooi en belasting wel, maar publiceerde de hier gebruikte gegevens niet.

23. GA Vlaardingse, Archief van gecommiteerden van de visscherij te Maassluis (= AGVM), inv. nr. 6.

24. Van Vliet wees hier ook op. Zie: Van Vliet, *Vissers en kapers*, 46, 136, 165.

25. GA Vlaardingse, AGVM, inv. nr. 444.

26. Er lijkt sprake te zijn van een verband tussen de gemiddelde vangst van het schip en de betaalde belasting. In de literatuur wordt algemeen aangenomen dat de gemiddelde vangst van een buis tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw zo’n veertig lasten bedroeg. Van Vliet veronderstelt dat een hoeker in het tweede kwart van diezelfde eeuw 28 lasten vis aanbracht. Een buis bracht dus ongeveer anderhalf keer zoveel vis aan als een hoeker: precies dezelfde mate waarin de havengelden zich tot elkaar verhielden. Zie: Van Vliet, *Vissers en kapers*, 173.

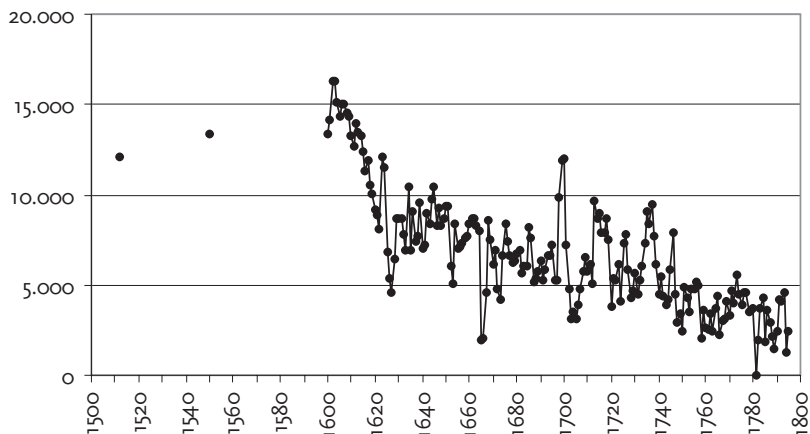
omgezet worden naar aantallen lasten. Een tweede methode leidde tot een haast identiek resultaat.²⁷ De vangsten die aan de hand van havengelden en borderellen gereconstrueerd werden, sluiten goed op elkaar aan. Voor de late achttiende eeuw bleken de waarden zelfs aan de lage kant ten opzichte van de borderellen. De methode lijkt dus geschikt om de ontwikkeling van de Maas-sluis haringvisserij te beschrijven. Uit dit nieuwe cijfermateriaal blijkt dat de snelle groei na de jaren 1640 niet doorzette. Er was zelfs sprake van verval. Pas tijdens de jaren 1720 en 1730 groeide het bedrijf weer.

Uit het voorgaande blijkt dat diverse belastinggegevens (lastgeld, kaygeld en havengeld) het mogelijk maakten de bestaande vangstgegevens aanzienlijk uit te breiden en te controleren. Toch bleven er enkele lacunes bestaan. Wanneer we een reeks vangstgegevens voor het Zuiderkwartier willen opstellen, zullen we voor deze lacunes schattingen moeten maken. Hiervoor heb ik drie methoden gehanteerd: (1) een gemiddelde van het voorgaande en het volgende jaar, (2) het stellen van de vangst op nul als gevolg van oorlog of omdat duidelijk was dat het bedrijf niet langer werd uitgeoefend en (3) door te kijken naar de ontwikkeling in andere steden van het Zuiderkwartier.²⁸ De resultaten voor de zeventiende en achttiende eeuw kunnen uitgebreid worden met de waarden die Van Zanden en Sicking geven voor de zestiende eeuw.²⁹ Grafiek 1 maakt duidelijk dat de haringvisserij in het Zuiderkwartier vanaf het begin van de zestiende eeuw tot het begin van de zeventiende eeuw haast 25 procent groeide. Hierna was er zo'n 30 jaar verval, waarna sprake was van stagnatie en licht verval. Tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw werden nog aanzienlijke vangsten gerealiseerd, maar daarna zette het verval door.

27. Hierbij hanteerde ik het gemiddelde van het voor enkele jaren achterhaalde aandeel van buizen (60 procent) en hoekers (40 procent) in het totale bedrag. De respectieve bedragen werden gedeeld door twaalf en acht gulden waardoor het aantal buizen en hoekers achterhaald werd. De vangst per buis werd gebaseerd op een gemiddelde van Delfshaven, Vlaardingen en Enkuizen. De vangst per hoeker werd op 28/40 daarvan gesteld.

28. Rotterdam leverde een probleem op omdat voor een lange periode (1647-1716) geen gegevens bekend waren. In de literatuur wordt wel gesteld dat Rotterdam, Schiedam en Delfshaven een gelijke ontwikkeling hadden doorgemaakt. Duidelijk werd echter dat Schiedam stabilisatie en licht herstel vertoonde terwijl er in Delfshaven sprake is van constant verval. Beide steden toonden in eerste instantie wel een verval van zo'n 30 procent. Ik heb de Rotterdamse vangst voor de ontbrekende periode daarom gesteld op 70 procent van de piek in de jaren 1640.

29. Jan Luiten van Zanden, 'Taking the measure of the early modern economy: historical national accounts for Holland in 1510/14', in: *European Review of Economic History* 6 (2002) 131-163, aldaar 148; mededeling van de auteur. Louis Sicking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* (Amsterdam 1998) 78. Het jaar 1600 is als startpunt van de reeks gehanteerd omdat het dan pas mogelijk is redelijke interpolaties te maken. Het jaar 1795 wordt als eindpunt gehanteerd omdat vanaf dat moment de structuur van het College van de Grote Visserij werd gereorganiseerd.

GRAFIEK 1. *Haringaanvoer van het Zuiderkwartier, 1500-1795 (in lasten)*

Bron: Van Zanden, 'Taking the measure' en mededeling van de auteur; Sicking, *Zee-macht en onmacht*, 78; Van Vliet, *Vissers en kapers*, 298-299; Wätjen, 'Zur Statistik', 159-168; GA Rotterdam, OAR, inv. nrs. 2244-2246; NA, ACGV, inv. nrs. 162-193; GA Vlaardingen, AGVM, inv. nrs. 141, 143-146; GA Vlaardingen, OAV, inv. nrs. 2, 109-113; GA Schiedam, GvS, inv. nrs. 616-622 (ter beschikking gesteld door Bo Poulsen).

Het Noorderkwartier

Het bestaande cijfermateriaal voor het Noorderkwartier beslaat het jaar 1669 en de periode 1688-1800.³⁰ Voor 1654 is bovendien het aantal buizen van De Rijp (circa 75) en Enkhuizen (246) bekend. Door middel van de gemiddelde vangst in Delfshaven (dat jaar 51 last per buis) kan de vangst van het Noorderkwartier op 16.387 lasten worden geschat.³¹

In het Westfries Archief kon ik voor slechts één jaar de vangst vinden: tot 13 december 1666 waren 5.188½ lasten haring aangevoerd.³² In het archief van het College van de Grote Visserij vond ik de kasboeken van de penningmeesters van het College in Enkhuizen, die de periode 1679-1703 beslaan.³³ De stuurmannen ontvingen na elke haringvaart een document ('dockementen van harinckscheepen' en 'documenten van 't lastgelt') ter bevestiging van het feit dat zij het verschuldigde lastgeld hadden betaald. Het geïnde bedrag werd steeds vermeld. De totale hoeveelheid aangebrachte haring kon worden

30. Willemsen, *Enkhuizen*, 164-166.

31. Kaptein, *Het Schermereiland*, 94; Willemsen, *Enkhuizen*, 54.

32. Westfries Archief (= WA), Oud archief Enkhuizen (= OAE), inv. nr. 117 (bergnummer 1406a).

33. NA, ACGV, inv. nr. 201.

bepaald doordat uit de notulen van het College het jaarlijks geheven lastgeld bekend is.³⁴ Doordat de resultaten vanaf 1688 overeenkomen met de gegevens van Willemsen, kunnen de cijfers voor 1679-1687 betrouwbaar worden genoemd.

Over de haringvisserij van het Noorderkwartier vóór 1679 werden geen nieuwe gegevens gevonden. Aan de hand van de Sonttolregisters kan echter wel een schatting gemaakt worden van de omvang van het bedrijf.³⁵ Uit het beschikbare materiaal blijkt namelijk dat de door de Sont geëxporteerde haring voornamelijk afkomstig was uit het Noorderkwartier. Aan de hand van twee methoden en een aantal controlepunten kon de aanvoer van haring in het Noorderkwartier tijdens de periode 1560-1678 worden benaderd (zie appendix 1 voor een volledige verantwoording).

Aan het begin van de zestiende eeuw vond de haringvisserij van het Noorderkwartier plaats vanuit havens die later van ondergeschikt belang werden. Rond 1510/14 bedroeg de omvang van de vangst 1.340 lasten.³⁶ Van der Woude vermeldt dat er in 1545 nog geen buisnering in Enkhuizen was. Pas tien jaar later was dit wel het geval. Van der Woude schreef de snelle groei van Enkhuizen als haringhaven toe aan migratie van haringscholen en de opkomst van afzetmarkten in Noord-Duitsland en het Oostzeegebied.³⁷ In 1550 bedroeg de vangst volgens Sicking 2.296 lasten.³⁸

Duidelijk is (zie grafiek 2) dat de haringvisserij van Enkhuizen zich tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw wist te handhaven. Het verval rond 1625 was te wijten aan Duinkerker kapers. Het duurde enige tijd eer de reders hersteld waren van de klap, maar rond het midden van de jaren 1630 leek de oude situatie hersteld en lag de productie tot circa 1650 op hetzelfde niveau als tijdens het eerste kwart van de eeuw. De Eerste Engelse Oorlog was het keerpunt in de ontwikkeling van het haringbedrijf van Enkhuizen. Van het ene op het andere moment was er niets meer van over. Tijdens de tweede helft van de eeuw was er nog enkele malen sprake van enig herstel, maar door oorlogvoering kon zich dat steeds niet doorzetten. Tijdens de achttiende eeuw was er vervolgens sprake van continu verval.

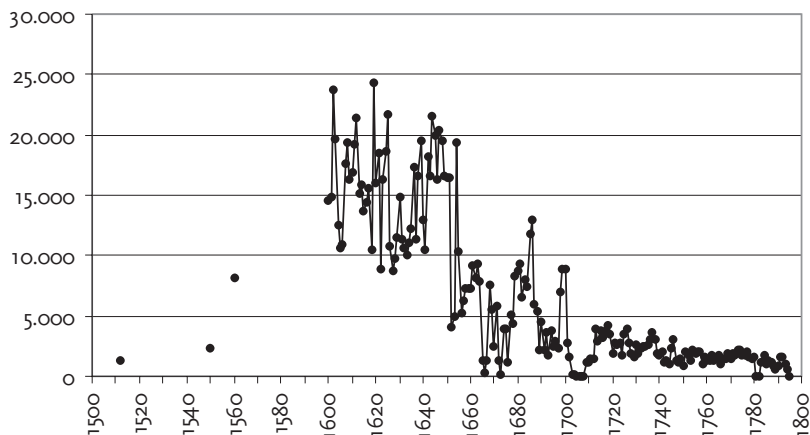
34. Het resultaat voor 1679 moest aangepast worden omdat gegevens voor de belangrijke maanden juni en juli ontbraken. In de volgende vijf jaren werd gemiddeld 39 procent van de totale vangst in deze maanden aangevoerd.

35. Nina Ellinger Bang en Knud Korst, *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1783* (Kopenhagen/Leipzig 1906-1953).

36. Van Zanden, 'Taking the measure'; mededeling van de auteur.

37. A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* II (Wageningen 1972) 405.

38. Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 78.

GRAFIEK 2. Haringaanvoer van het Noorderkwartier, 1500-1795 (in lasten).

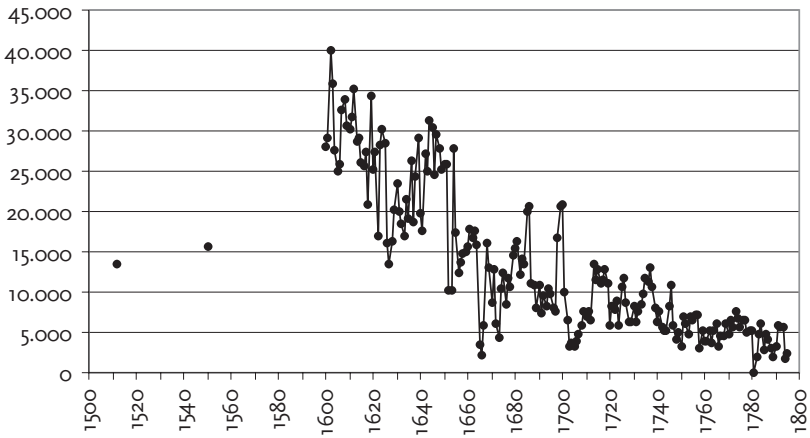
Bron: Van Zanden, 'Taking the measure' en mededeling van de auteur; Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 78; Willemsen, *Enkhuizen*, 56, 164-166; Kaptein, *Het Schermereiland*, 89; Kranenburg, *Zeevisserij*, 30-31; Bang, *Tabeller*; NA, ACGV, inv. nr. 201.

Holland

Grafieken 1 en 2 geven een goed inzicht in de ontwikkeling van de Hollandse haringvisserij. In het Zuiderkwartier groeide het bedrijf tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw zo'n 10 procent. In het Noorderkwartier was zelfs sprake van een groei van ongeveer 70 procent. De schatting voor 1560 toont dat de haringvisserij in het Noorderkwartier vooral vanaf het midden van de zestiende eeuw snel groeide. In beide productiegebieden zorgde de Opstand voor een teruggang van het bedrijf. Toen tijdens de jaren 1580 de bedreiging voor de haringvisserij afnam, herstelde het bedrijf zich snel. Van Vliet toonde dit duidelijk aan voor het Zuiderkwartier. Na de eerste fase van de Opstand was de haringvisserij in het Noorderkwartier echter groter geworden dan het bedrijf rond de Maas. Deze situatie duurde tot het eind van de zeventiende eeuw. De groei van Vlaarding en Maassluis zorgde ervoor dat het Zuiderkwartier wederom de belangrijkste producent van haring werd.

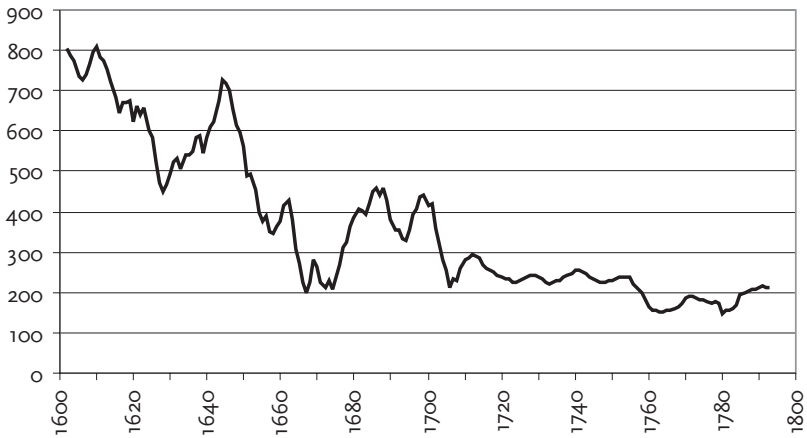
Tijdens het eerste decennium van de zeventiende eeuw werden in Holland jaarlijks gemiddeld haast 31.000 lasten aangebracht. Dit niveau werd niet gehandhaafd: vanaf het begin van de zeventiende eeuw begonnen de vangsten geleidelijk af te nemen. Tijdens het tweede kwart van de zeventiende eeuw was er herstel. Afgezien van enkele oplevingen was er na 1650 sprake van een structurele afname van de jaarlijks aangebrachte hoeveelheid haring. Aan de hand van de omvang van de haringaanvoer kunnen we een schatting maken van het aantal buizen. Wanneer data beschikbaar waren, werd daar-

voor de gemiddelde vangst van buizen in Delfshaven, Vlaarding en Enkhui-zen berekend. Bij het ontbreken van data werd de vangst gesteld op 40 lasten.

GRAFIEK 3. *Haringaanvoer van Holland, 1500-1795 (in lasten)*

Bron: zie grafieken 1 en 2.

GRAFIEK 4. *Aantal buizen in Holland, 1600-1795 (vijfjarige gemiddelden)*

Bron: zie grafieken 1 en 2.

De meest recente schatting van de omvang van de Hollandse haringvloot gaat uit van 500 buizen aan het begin van de zeventiende eeuw, 543 buizen rond 1610 en 538 buizen rond 1635.³⁹ Voor het eerste decennium van de zeven-

39. Adri P. van Vliet, 'Zeevarenden op de vissersvloot, 1580-1650', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 241-259, aldaar 244.

tiende eeuw kom ik op gemiddeld circa 770 buizen uit. Tijdens het tweede kwart van de zeventiende eeuw heb ik een gemiddelde vlootomvang van ongeveer 570 buizen berekend. Het verschil tussen Van Vliet en mijn schatting zit dus vooral aan het begin van de zeventiende eeuw. Daarna komen de resultaten vrij goed overeen.

Verklaringen

Na de hierboven geschetste ontwikkeling van de Hollandse haringvisserij is dit het punt om enkele van de in de inleiding genoemde oorzaken van verval te bespreken. Allereerst zal ik ingaan op de binnenlandse visconsumptie. Volgens Kranenburg nam de consumptie van haring en andere vis tijdens de zeventiende eeuw af als gevolg van het toenemende vleesgebruik. Hij is niet helemaal duidelijk over de datering van dit proces. De Vries en Van der Woude zijn dat wel: na 1660 werden landbouwproducten relatief goedkoper ten opzichte van vis. Volgens hen kreeg haring pas vanaf dat moment een kleinere plek in het dieet.⁴⁰

De impost op haring en gezouten vis werpt enig licht op de zaak. Deze belasting op de consumptie van vis werd door de Staten van Holland in 1622 ingesteld. Voor de periode 1650-1679 zijn zowel de belastingvoet (20 stuivers per last vis) als de door de pachter afgedragen sommen bekend. Doordat ook de omvang van de Hollandse bevolking bekend is, kon voor bevolkingsgroei worden gecorrigeerd.⁴¹ Uitgaande van de veronderstelling dat de pachter elk jaar hetzelfde deel van de werkelijk geïnde bedragen afstond, bleek dat de consumptie van haring en gezouten vis vrij stabiel was. Alleen in tijden van oorlog kon er minder geconsumeerd worden. Tot 1679 was er in ieder geval dus geen sprake van een afname van de Hollandse visconsumptie. Een verandering in het binnenlands consumptiepatroon zal pas hierna hebben plaatsgevonden. We kunnen dus stellen dat een verandering van dieet geen rol speelde in het verval van de Hollandse haringvisserij.

Het volgende punt betreft de interactie tussen milieu en visserijbedrijf. Het is opvallend dat de gemiddelde vangst per buis, die voor de periode 1699-1795 bekend is voor Delfshaven, Vlaardingen en Enkhuizen, dezelfde trend

40. Kranenburg, *Zeevisserij, 177-179*; De Vries en Van der Woude, *First modern economy*, 268.

41. NA, Financier van Holland, inv. nr. 826; P.H. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der Republiek tot op heden* (Utrecht 1862) 89; Cornelis Cau (eds.), *Groot Placaet-Boeck I* ('s-Gravenhage 1658) 1856-1859; idem, *Groot Placaet-Boeck III* ('s-Gravenhage 1683) 993-994. De reeks van de omvang van de Hollandse bevolking is mij ter beschikking gesteld door J.L. van Zanden en maakt deel uit van zijn lopende onderzoek naar de historische nationale rekeningen van Holland.

De haringvisserij: Achttiende eeuwse gravure van Matthias de Salliet (1749-1791) naar een tekening van Hendrik Kobell jr. (1751-1779). NEHA, Bijzondere collecties, inv.nr. 568 B 3a

vertoont.⁴² Daarnaast worden de series gekenmerkt door een sterke fluctuatie in de omvang van de jaarlijkse vangst. Aangezien de vissers in het Noorder- en Zuiderkwartier gebruik maakten van dezelfde vistechnieken en visgebieden, kunnen er twee verklaringen zijn voor dit verschijnsel: de vispopulatie en de reders.

Historici zijn lang van mening geweest dat haringscholen migreerden, maar maritiem biologen hebben dit inmiddels voldoende weerlegd. Ze toonden ook dat de omvang van de haringpopulatie van jaar tot jaar aanzienlijk kan verschillen.⁴³ Dit zou de fluctuerende haringvangsten afdoende kunnen verklaren, maar er lijkt meer aan de hand te zijn. Dit kan nader uitgewerkt worden aan de hand van gegevens voor Enkhuizen en Schiedam.

42. De correlatiecoëfficiënt (R^2) tussen de twee belangrijkste haringhavens van de Republiek, Vlaardingen en Enkhuizen, bedraagt 0,81. De waarde voor Delfshaven-Vlaardingen en Delfshaven-Enkhuizen bedraagt respectievelijk 0,67 en 0,69. De situatie tijdens het vierde kwart van de achttiende eeuw is niet geheel representatief doordat de Staten van Holland vanaf 1775 de haringvisserij subsidieerden. Een stuurman hoefde slechts één maal uit te varen om het betreffende bedrag te innen. Men voer dus niet zozeer uit voor het vangen van haring, maar voor het incasseren van de premie. De correlatiecoëfficiënten voor de periode 1699-1774 verschillen niet veel met die voor de periode 1699-1795. Ze zijn respectievelijk 0,83; 0,64 en 0,65.

43. Maryanne Kowaleski, 'The expansion of the south-western fisheries in late medieval England', in: *The Economic History Review* 53 (2000) 429-454, aldaar 448-449.

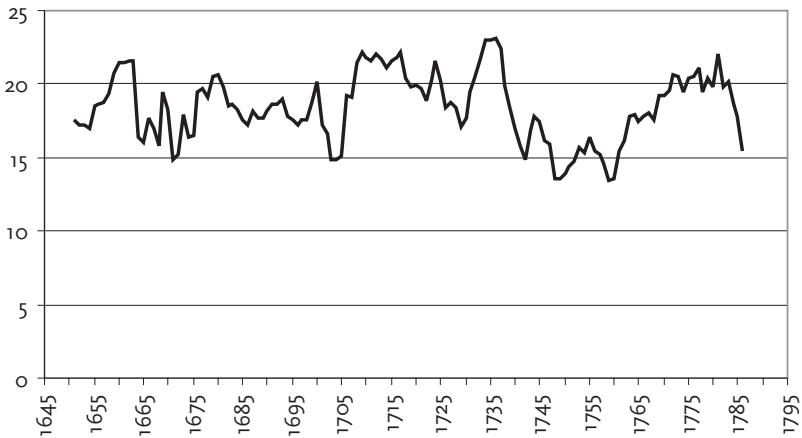
Voor Enkhuizen is naast de gemiddelde vangst per buis ook bekend hoeveel reizen de buizen gemiddeld per jaar maakten. Twee zaken vallen op aan deze cijfers: in een seizoen met een grote vangst per buis werden gemiddeld meer reizen ondernomen dan in jaren met een kleinere vangst ($R^2 = 0,55$) en in jaren met een kleine vangst per reis was de vangst per seizoen ook laag ($R^2 = 0,57$). Helaas is de verdeling van de vangst over de reizen onbekend. Reders pasten waarschijnlijk het aantal reizen in een seizoen aan de vangst in de eerste reis aan. In geval van een grote vangst voer men nog een keer uit. Viel de vangst tegen, dan werd het bedrijf voor dat seizoen beëindigd. Van reders uit Vlaardingen en Maassluis is bekend dat zij zo handelden. Doordat zij een gecombineerd bedrijf uitoefenden, konden ze hun geluk gaan beproeven in een andere visserij.⁴⁴ Hun bedrijfsuitkomsten zullen hierdoor minder ongunstig geweest zijn. Door dit gedrag werden de fluctuaties in de gemiddelde vangst per seizoen sterker.

Indien we van het voorgaande mogen uitgaan, dan zou de gemiddelde vangst per reis gebruikt kunnen worden als indicator voor de omvang van de haringpopulatie. Niet alleen voor Enkhuizen, maar ook voor Schiedam is zo'n reeks beschikbaar. Beide series tonen in hoge mate dezelfde ontwikkeling. Voor de periode 1679-1774 bedroeg R^2 0,40. Doordat de reeks voor Schiedam de periode 1649-1788 beslaat, kan enig licht op de situatie rond het midden van de zeventiende eeuw geworpen worden. Door voor ieder jaar vijfjarige gemiddelden te berekenen, werden de extreme waarden uit de serie gefilterd en de lange termijn ontwikkeling duidelijker gemaakt. Uit grafiek 5 blijkt dat op lange termijn de vangst schommelde tussen 15 en 20 last per reis.

Van de Hollandse haringvisserij is bekend dat er tijdens de zeventiende en achttiende eeuw nauwelijks iets veranderde aan de gebruikte schepen en vistechnieken.⁴⁵ De vangstdata voor Enkhuizen en Schiedam bevestigen de opvatting van maritiem biologen dat de omvang van de haringpopulatie van jaar tot jaar aanzienlijk kan fluctueren. Uit de grafiek blijkt dat het verval van de Hollandse haringvisserij tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw niet toegeschreven kan worden aan een afname van het haringbestand. Hoe dit zat tijdens de eerste helft van de eeuw blijft nog onduidelijk. Er zou in ieder geval meer onderzoek gedaan moeten worden naar de verdeling van de vangst over de verschillende reizen en de inspanning van de vissers om de haring te vangen.

44. Van Vliet, *Vissers en kapers*, 46, 136, 165; Kranenburg, *Zeevisserij*, 58-59, 86, 180, 191, 210.

45. Kranenburg, *Zeevisserij*, 23.

GRAFIEK 5. De gemiddelde haringvangst per reis in Schiedam, 1649-1788 (in lasten per buis; vijfjarige gemiddelden).

Bron: GA Schiedam, GvS, inv. nrs. 616-622. Bo Poulsen stelde mij de data ter beschikking.

In de literatuur wordt nogal eens gesteld dat ook het College van de Grote Visserij de ontwikkeling van het haringbedrijf negatief beïnvloedde. Na haar oprichting hield het College zich vooral bezig met het opstellen van visserijvoorschriften en het beschermen van de vloot. Tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw kreeg het daarnaast ook steeds meer invloed op juridisch gebied. Hierna bleek men echter weinig flexibel en innovatief te zijn. Het College ging zich steeds meer richten op het handhaven van de oude regels en stelde nauwelijks nieuwe voorschriften in. Opkomende centra als Vlaardingen en Maassluis werden bovendien niet opgenomen als lid. Het College zou star zijn geworden.⁴⁶

Deze vermeende starheid kan mijns inziens echter niet zonder meer als argument worden aangevoerd in de discussie over het verval van de Hollandse haringvisserij. Dit onderzoek heeft namelijk aangetoond dat steden die niet lid waren van het College (Vlaardingen en Maassluis) een zeer actieve visserijpolitiek voerden en zodoende in staat bleken de (haring)visserij te stimuleren.⁴⁷ Bovendien wist ook de haringvisserij van Enkhuizen, dat wel lid was van het College, zich tussen 1625 en 1650 te herstellen. Naar de invloed die het College had op de ontwikkeling van de haringvangsten zal dus meer onderzoek gedaan moeten worden.

Als laatste wil ik hier aandacht besteden aan de vraag in hoeverre de veronderstelde toename van de loonkosten een negatieve invloed op de ontwik-

46. Kranenburg, *Zeevisserij*, 71-82; Van Vliet, *Vissers en kapers*, 157-160.

47. De Wit laat dit ook mooi zien. Zie: De Wit, 'Reders en regels'.

keling van de haringvisserij had. Allereerst moet daarbij gewezen worden op het feit dat er voor de haringvisserij weinig loongegevens beschikbaar zijn. De schaarse gegevens maken duidelijk dat tijdens het vierde kwart van de zestiende eeuw, en dan met name na 1590, de lonen in de haringvisserij aanzienlijk sneller stegen dan lonen in andere sectoren van de economie.⁴⁸ Van Vliet is van mening dat de lonen tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw gelijk bleven.⁴⁹ In andere sectoren van de economie trad deze stabilisatie later in. Dit verschil zou wellicht te verklaren zijn door het feit dat de aan haringvissers betaalde lonen aan het eind van de zestiende eeuw aanzienlijk sneller waren gegroeid in vergelijking met lonen in andere sectoren van de economie.

Enkele nieuwe gegevens over de periode 1729-1732 tonen dat de lonen toen ongeveer op hetzelfde peil stonden als aan het begin van de zeventiende eeuw.⁵⁰ Vermoedelijk bleven de lonen, net zoals in andere scheepvaartsectoren, stabiel tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw.⁵¹ Tijdens de achttiende eeuw zal vervolgens sprake geweest zijn van een toename van de loonkosten. Kranenburg schreef dit toe aan de schaarste aan scheepsvolk.⁵²

Geconcludeerd kan worden dat de lonen die betaald werden in de haringvisserij niet toenamen tijdens de zeventiende eeuw. Ze speelden dus geen rol in de omslag binnen de haringvisserij. In de literatuur over loonkosten is inmiddels echter voldoende duidelijk gemaakt dat loonkosten geen goede graadmeter zijn voor de vraag naar en het aanbod van arbeid. Beter is het dus te kijken naar de situatie op de arbeidsmarkt voor vissers. De beschikbare gegevens maken het slechts mogelijk een zeer impressionistische beschrijving te maken. Van Vliet toonde dat de reders in het Maasmondgebied, met name na het Bestand, problemen ondervonden met het werven van voldoende personeel.⁵³ De snelle toename van de lonen aan het eind van de zestiende eeuw was wellicht al een voorbode. In het Noorderkwartier lijken er echter minder problemen geweest te zijn. Boon beschrijft in zijn studie over zeevarenden op het Westfriesse platteland dat er tot in de achttiende eeuw geen problemen bestonden met het verkrijgen van voldoende personeel. Keuter-

48. Van Gelder, 'Gegevens'; De Vries en Van der Woude, *First modern economy*, 610.

49. Van Vliet, *Vissers en kapers*, 57, 142, 162, 170-171.

50. WA, OAE, inv. nr. 435 (bergnummer 1594). Deze gegevens zal ik op een later tijdstip publiceren.

51. Karel Davids, 'Maritime labour in the Netherlands, 1570-1870', in: Paul C. van Royen e.a. (eds.), *"Those emblems of hell"? European sailors and the maritime labour market, 1570-1870* (St. John's 1997) 41-71, aldaar 67-68; C. de Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart 1* (Pretoria 1972) 91 e.v.

52. Gerrit Pons, *De bakens verzet. Een analyse van de Hollandse pekelharingvisserij met kielschepen in de periode 1814-1885* (ongepubliceerde dissertatie Universiteit Utrecht 1996) 197-198; Kranenburg, *Zeevisscherij*, 203.

53. Van Vliet, *Vissers en kapers*, 139, 155, 160-161.

boeren bleven hun bedrijf combineren met werkzaamheden op de haringvloot.⁵⁴

Nieuwe gegevens over de arbeidsmarkt voor haringvissers tijdens de zeventiende en achttiende eeuw zouden meer duidelijkheid kunnen verschaffen. De beschikbare gegevens voor het Zuiderkwartier lijken te tonen dat de haringvisserij daar hinder ondervond van concurrentie uit andere sectoren van de economie.⁵⁵ Wanneer de argumentatie van Boon gevolgd wordt, zal voor het Noorderkwartier echter gezocht moeten worden naar andere oorzaken voor het structurele verval dat vanaf het midden van de zeventiende eeuw intrad.

Een nieuwe analyse

Toen voor Holland de meer directe gevaren van de Opstand vanaf de jaren 1580 waren verdwenen, was er sprake van een snelle groei van de haringvisserij. Nauwkeuriger: de haringvisserij van het Zuiderkwartier herstelde zich en in het Noorderkwartier kwam het bedrijf tot ongekende bloei. Hoewel in beide gebieden aan het eind van de zestiende eeuw dus sprake was van een zelfde proces van snel toenemende vangsten, verliep de ontwikkeling van het bedrijf tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw zeer verschillend. In het Zuiderkwartier begonnen de vangsten vanaf het begin van de zeventiende eeuw af te nemen. Afgezien van de tegenvallende vangsten in de periode 1626-1635, die het gevolg waren van verliezen die door de Duinkerker kapers aan de vloot van Enkhuizen waren toegebracht, was er in het Noorderkwartier tot de Eerste Engelse Oorlog geen sprake van verval van het haringbedrijf. De Enkhuizer reders herstelden juist van het zware verlies en wisten de productie tijdens het tweede kwart van de eeuw op peil te houden.

Vanwege het ontbreken van originele productiecijfers voor het Noorderkwartier, is het verstandig de export naar het Oostzeegebied, die voor een aanzienlijk deel voor rekening van het Noorderkwartier kwam, nog eens in ogen-schouw te nemen. De Nederlandse haringexport door de Sont zakte na de Eerste Engelse Oorlog geheel in. Dit was niet het gevolg van concurrentie. De kustvisserij die de concurrentie uitoefende kwam immers pas vanaf de jaren 1670 op en het Nederlandse aandeel in de totale doorvoer bereikte pas tijdens de jaren 1660 haar hoogtepunt.⁵⁶ Dit betekende dus dat ook de totale hoeveel-

54. Boon, *Bouwers van de zee: zeevarenden van het Westfriesse platteland, c. 1680-1720* (Den Haag 1996) 102, 184-186, 190-191.

55. Zoals hieronder betoogd zal worden, kan ook de bloei van Vlaardingen en Maassluis (vooral tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw) vanuit een gunstiger positie op de arbeidsmarkt worden verklaard.

56. Willemsen, *Enkhuizen*, 53.

heid naar het Oostzeegebied geëxporteerde haring afnam. Unger toonde een relatie tussen de export van haring en de import van graan. Omvang en waarde van de handel zouden ten dele de omvang van de haringexport bepalen. Het is daarom mogelijk dat de afnemende graanimporten na het midden van de zeventiende eeuw verantwoordelijk waren voor de kleinere haringexporten. Volgens Unger waren echter de resultaten die men in het voorgaande jaar behaalde doorslaggevend en tijdens de gehele zeventiende eeuw bestond er een interessant prijsdifferential tussen Danzig en Amsterdam.⁵⁷

Een verklaring voor het verval van de haringexport door de Sont zullen we dus vooral moeten zoeken aan de productiekant. Mijns inziens speelde de Eerste Engelse Oorlog hierin een cruciale rol. De oorlogsprikelen tijdens het derde kwart van de eeuw zullen bovendien ook niet bevorderlijk geweest zijn voor de uitoefening van de haringvisserij. De gevolgen van de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667), de gebeurtenissen vanaf het Rampjaar (1672) en de vijandigheden met de Fransen vanaf de late jaren 1680 zijn duidelijk zichtbaar in de ontwikkeling van de haringvisserij van het Noorderkwartier.

Het is opmerkelijk dat de haringvisserij van het Zuiderkwartier al tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw in verval raakte. Het feit dat het bedrijf in Enkhuizen niet verviel tot de Eerste Engelse Oorlog en bovendien van de klap van 1625 wist te herstellen, doet vermoeden dat de haringvisserij, tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw althans, goede investeringsmogelijkheden bood.⁵⁸ De specifieke situatie in het Zuiderkwartier zal dus aanleiding gegeven moeten hebben tot een andere ontwikkeling. De hierboven reeds aangehaalde verschillen op de arbeidsmarkt voor haringvisseren wezen ook al in deze richting.

Een belangrijke aanwijzing wordt gegeven door Van Vliet. Hij wijst op de gevaren en schade (fysiek, financieel en materieel) die de Duinkerker kapers toebrachten aan de haringvisseren uit het Maasmondgebied. De Vlaamse kaapvaart bereikte haar hoogtepunt in de periode 1599-1601, maar was daarna geenszins afgelopen. Van Vliet toont de constante bedreiging die uitging van deze kapers.⁵⁹ Helaas is mij een dergelijke beschrijving voor het Noorderkwartier onbekend. Willemsen spreekt er niet over en wellicht kan een dergelijke beschrijving, gelet op het gebrekkig bronnenmateriaal, ook niet worden verwacht. Met betrekking tot de haringvisserij hadden de kapers het vooral gemunt op de stuurmannen van de buizen voor wie zij een losgeld konden vragen. Hoewel de kapers volgens Van Vliet actief waren op de gehele Noordzee, is het waarschijnlijk dat vooral schippers uit het Zuiderkwartier hinder

57. Unger, 'Dutch herring'.

58. Er zijn aanwijzingen dat de rentabiliteit van het haringbedrijf zich tot in het derde kwart van de zeventiende eeuw gunstig ontwikkelde. Ik zal hier op een later tijdstip een publicatie aan wijden.

59. Van Vliet, *Vissers en kapers*, m.n. 91, 245, 319.

van hen ondervonden.⁶⁰ De geografische nabijheid van de Maashavens en Duinkerken maakte de haringvisserij uit het Zuiderkwartier immers tot een eenvoudig slachtoffer. Vermoedelijk had de haringvisserij in het Zuiderkwartier te maken met een constante bedreiging door kapers, met een hoogtepunt rond 1600, terwijl Enkhuizer haringvisserij minder vaak te maken hadden met grote verliezen als in 1625.

De combinatie van de dreiging die uitging van de Duinkerker kapers en het ontstaan van nieuwe investeringsmogelijkheden zal een aanzienlijk aantal reders in het Zuiderkwartier hebben doen besluiten de haringvisserij te verlaten. Van Vliet wees dan ook op de negatieve gevolgen voor de haringvisserij die de nieuwe mogelijkheden tot investeren met zich meebrachten. Rotterdam ging zich bijvoorbeeld steeds meer bezighouden met andere scheepvaartactiviteiten en voor Schiedam kan geweest worden op de mogelijkheden tot investering die de jeneverstokerij bood. De Wit beschrijft hoe investeerders in deze sector geleidelijk meer invloed binnen het stadsbestuur wisten te verkrijgen ten koste van de haringreders.⁶¹

Ook in een ander opzicht verliep het proces van verval anders. De haringvisserij van Enkhuizen zakte snel ineen als gevolg van de Eerste Engelse Oorlog, herstelde nog licht in relatief rustige perioden, waarna er tijdens de achttiende eeuw slechts sprake was van stagnatie en verval. In het Zuiderkwartier waren de vangsten, na het verval tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw, tot het midden van de jaren 1660 vrij constant. Hier vormde de Tweede Engelse Oorlog echter het keerpunt. Tot het eind van de zeventiende eeuw was er wederom sprake van een vrij constante productie, zij het op een lager niveau. Dit werd tot 1740 afgewisseld met perioden van aanzienlijke bloei. Dit proces moet worden toegeschreven aan de ontwikkeling van het bedrijf in Maassluis (bloei tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw) en Schiedam (stagnatie en lichte groei tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw), maar vooral aan de gunstige ontwikkeling van de haringvisserij van Vlaardingen vanaf 1640.

De verschillende ontwikkeling van Maassluis-Vlaardingen en Enkhuizen roept vragen op. De arbeidsmarkt voor haringvisserij speelt hier een sleutelrol. Door de introductie van de fluit aan het eind van de zestiende eeuw, een speciaal type schip dat vooral geschikt was voor de handel, werden buizen al snel niet meer gebruikt voor handelsdoeleinden.⁶² Mede daardoor en het feit dat de haringvisserij een seizoengebonden bedrijf is, konden de reders hun vissers niet het gehele jaar in dienst nemen. Die waren vervolgens slechts tijdens de tweede helft van het jaar min of meer gegarandeerd van werk.

60. Van Vliet, *Vissers en kapers*, 81.

61. Van Vliet, *Vissers en kapers*, 29, 61, 138-141, 150-155, 177; De Wit, 'Reders en regels', 637, 642-643, 648.

62. Kranenburg, *Zeevisscherij*, 57-58.

De flexibiliteit van de vissers speelde dus een belangrijke rol. Zolang zij de haringvisserij konden blijven combineren met werk op de boerderij waren er betrekkelijk weinig problemen. Voor wie niet op een andere inkomstenbron kon terugvallen, werd de haringvisserij minder aantrekkelijk.⁶³ Reders konden in dat geval moeilijk aan personeel komen. Bruijn en Lucassen beschreven hoe er tijdens de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer problemen ontstonden op de arbeidsmarkt voor zeevarenden. In eerste instantie was een aanzienlijk deel van de bemanning afkomstig uit de zeegewesten van de Republiek en de andere kustgebieden van Europa. Steeds vaker kwamen zij echter uit de landgewesten van de Republiek en de andere Europese landen, waardoor zij minder affiniteit met de scheepvaart hadden. Goed personeel was steeds moeilijker te vinden, zeker als men na een kleine zes maanden als haringvisser geen andere werkzaamheden had om op terug te vallen.⁶⁴

Gelet op het voorgaande is het niet verwonderlijk dat alleen Vlaardingen en Maassluis met succes de haringvisserij konden voortzetten. Kranenburg en Van Vliet beschreven reeds dat in deze steden de haringvisserij werd gecombineerd met visserij op andere soorten.⁶⁵ Uit de Maassluisse rekeningboeken kwam de combinatie met de kabeljauwvisserij rond IJsland naar voren. Doordat reders uit Vlaardingen en Maassluis hun personeel het hele jaar in dienst konden houden, waren zij een aantrekkelijker werkgever en was het eenvoudiger om aan de haringvisserij deel te blijven nemen.⁶⁶

Conclusie

Aan de hand van drie belastingen (lastgeld, kaygeld en havengeld) heb ik een aanzienlijk deel van de lacunes in de gegevens over de Hollands haringvisserij kunnen opvullen. De haringvangst van het Noorderkwartier werd door middel van een model benaderd. Wat betreft omvang en periodisering is meer duidelijkheid ontstaan over opkomst en verval van het haringbedrijf. Het be-

63. Boon en Van Zanden spreken elkaar tegen over het moment waarop deze flexibiliteit verdween. Boon betoogt dat in het Noorderkwartier werkzaamheden op de haringvloot en andere (niet) agrarische werkzaamheden tot in de achttiende eeuw werden gecombineerd. Volgens Van Zanden verdween dit flexibele arbeidsreservoir al aan het eind van de zestiende eeuw. Zie: Boon, *Bouwers*, 102, 184-186, 190-191; J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen 1991).

64. J.R. Bruijn en J. Lucassen, *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie. Vijf artikelen van J. de Hullu* (Groningen 1980).

65. Van Vliet, *Vissers en kapers*, 46, 136, 165; Kranenburg, *Zeevisscherij*, 58-59, 86, 180, 191, 210.

66. Het aantrekken van de haringvisserij in Vlaardingen en Maassluis komt ook overeen met de door mij vanaf het begin van de achttiende eeuw waargenomen toename van de rentabiliteit van de haringvisserij die rond het midden van de eeuw haar hoogtepunt bereikte.

drijf kende niet tijdens de jaren 1630 en 1640 haar hoogtepunt, maar tijdens het eerste decennium van de zeventiende eeuw. Toen brachten zo'n 770 buizen circa 31.000 lasten haring aan wal.

Dit onderzoek heeft verder aangetoond dat het Noorder- en Zuiderkwartier gezien moeten worden als twee verschillende productiecentra voor haring. De haringvisserij in beide gebieden kende een verschillende ontwikkeling. Het is daarom beter om niet te spreken over de Hollandse haringvisserij, maar over de haringvisserij van het Noorder- en van het Zuiderkwartier.

Het Noorderkwartier had in eerste instantie weinig last van de problemen die men in het Maasmondgebied kende: kaapvaart, het ontstaan van andere investeringsmogelijkheden en mogelijk krapte op de arbeidsmarkt. Oorlogvoering vanaf het midden van de zeventiende eeuw, in het bijzonder de Eerste Engelse Oorlog, vormde echter een te grote belemmering voor de haringvisserij in het Noorderkwartier.

Terwijl de traditionele haringhavens aan de Maas in verval raakten, bleken Vlaardingen en Maassluis, zeker in achttiende eeuw, in staat om tot grote bloei te komen. Dit was het gevolg van de combinatie van haringvangst met andere takken van visserij waardoor reders hun personeel het gehele jaar in dienst konden houden. Gewezen werd ook op het feit dat de rentabiliteit van de haringvisserij zich tijdens de opkomst van Vlaardingen en Maassluis in de eerste helft van de achttiende eeuw gunstig ontwikkelde.

Duidelijk is geworden dat traditionele verklaringen als de afnemende binnenlandse visconsumptie en stijgende loonkosten geen rol speelden in het verval van de haringvisserij in het Noorder- en Zuiderkwartier. Het belang dat toegekend moet worden aan een afname in het haringbestand en de rol van het College van de Grote Visserij is ter discussie gesteld. Naar deze punten zal wellicht meer onderzoek moeten worden verricht. Oorlogvoering, kaapvaart, nieuwe investeringsmogelijkheden en de situatie op de arbeidsmarkt waren waarschijnlijk de belangrijkste factoren die hebben bijgedragen aan het verval van de Hollandse haringvisserij.

Over de auteur

Christiaan van Bochove studeerde van 1998 tot 2003 moderne geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht en de University of California te Berkeley. Hij studeerde af op een scriptie over de haringvisserij van Holland tijdens de vroegmoderne tijd. Momenteel is hij als onderzoeker in opleiding werkzaam bij het IISG binnen het project *Close encounters with the Dutch. The North Sea as near-core region for a nascent modern world (1550-1750)* waar hij een studie verricht naar regionale economische ontwikkeling.

Adres: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, e-mail: cvb@iisg.nl

Appendix 1: De aanvoer van haring in het Noorderkwartier en de export door de Sont

Uit de literatuur is bekend dat een groot deel van de haringexport door de Sont voor rekening van het Noorderkwartier kwam. Kranenburg wees op het feit dat havens in het Noorder- en Zuiderkwartier zich ieder specialiseerden op eigen afzetgebieden. Het Noorderkwartier exporteerde vooral naar de Noord-Duitse steden en de havens in het Oostzeegebied. Haring uit het Zuiderkwartier vond zijn weg via Rijn, Maas en Schelde naar de Europese binnenlanden, maar ook Frankrijk (met name Rouen) en Engeland behoorden tot haar afnemers. Van Vliet voegde hieraan toe dat uit de Sontregisters blijkt dat weinig haring direct uit de Maashavens naar het Balticum werd geëxporteerd. Wel vond een deel zijn weg naar de pakkerijen van Amsterdamse kooplieden die haar vervolgens doorverkochten. De dalende afzet in het Oostzeegebied had volgens hem weinig gevolgen voor de Maashavens.⁶⁷ Willemsen is nog stelliger wanneer hij stelt dat 'het overgrote deel van de haring die door de Sont werd vervoerd uit Enkhuizen afkomstig' was.⁶⁸

Cijfermatig is het bovenstaande ook aan te tonen. Voor de periode 1679-1783 is zowel de hoeveelheid door vissers uit het Noorderkwartier gevangen haring als de omvang van de Nederlandse export door de Sont bekend, waardoor de correlatie berekend kan worden ($R^2 = 0,75$). Een dergelijke vergelijking kan ook gemaakt worden voor Delfshaven (0,61), Schiedam (0,31) en Vlaardingen (0,01).⁶⁹ De eerste wijze waarop de omvang van de haringvangst van Enkhuizen geschat wordt, is een regressievergelijking.⁷⁰ Het verband kan als volgt worden beschreven:

$$Y_t = 2,056 X_t + 37$$

Y_t = haringaanvoer te Enkhuizen in jaar t

X_t = Nederlandse haringexport naar het Oostzeegebied in jaar t

67. Kranenburg, *Zeevisserij*, 129-133; Van Vliet, *Vissers en kapers*, 52, 141, 167-168.

68. Willemsen, *Enkhuizen*, 53.

69. Voor Vlaardingen heb ik voor 1694 het gemiddelde van 1693 en 1695 genomen.

70. Voor de jaren 1570-1573, 1632, 1634, 1658-1660 zijn geen Sontregisters beschikbaar. De lage export in 1645 is het gevolg van het openhouden van de Sont door de Nederlandse marine. Van Nederlandse schepen werd niet opgetekend wat zij vervoerden. Voor 1650-1652 werden geen gegevens opgenomen als gevolg van het feit dat de Republiek de tolheffing had afgekocht. De export in de periode 1570-1573 werd gesteld op 0, wat gerechtvaardigd wordt door de situatie in de Republiek. Voor de andere jaren werd op basis van de haringvangsten in het Zuiderkwartier een interpolatie gemaakt. Zie: Bang en Korst, *Tabel-ler*; J.A. Faber, 'The decline of the Baltic grain-trade in the second half of the seventeenth century', in: W.G. Heeres *et al.* (eds.), *From Dunkirk to Danzig. Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850* (Hilversum 1988) 31-51, aldaar 38.

De tweede procedure bestaat uit het berekenen van een verhoudingsgetal (vangst Enkhuizen/export door de Sont). Voor de periode 1679-1783 wordt een dalende trend zichtbaar. Het is natuurlijk mogelijk dat het verhoudingsgetal tijdens de periode vóór 1679 groter werd. In 1669 was het getal bijvoorbeeld 2,8.⁷¹ Hier is echter gerekend met het gemiddelde voor de periode 1679-1688: 2,6.

Beide methoden leveren een zelfde ontwikkeling. De vangsten zijn in geval van het verhoudingsgetal echter aanzienlijk groter dan bij de regressie. Vier opmerkingen moeten hier gemaakt worden. Ten eerste valt de plotselinge daling in de productie rond 1625 op. Volgens Pieter de la Court moet dit toegeschreven worden aan Duinkerker kapers. Alleen Enkhuizen verloor in 1625 al 100 buizen aan hen.⁷² Dit aantal schepen had elk jaar zo'n 4.000 lasten haring kunnen aanvoeren, wat ongeveer overeenkomt met de daling van de doorvoer van haring door de Sont. De totale jaarlijkse export van Holland naar het Oostzeegebied werd haast gehalveerd. Deze gebeurtenis wijst op de dominante positie van Enkhuizen in de haringexport door de Sont. Ten tweede moet gewezen worden op het feit dat de vangst in 1669 beter overeenkomt met het verhoudingsgetal dan met de regressie (respectievelijk 7.319, 6.991 en 5.494 lasten). Ten derde kan de periode rond 1560 gebruikt worden als controle. Volgens de stadskroniek van Brandt zou Enkhuizen in 1555 zo'n 140 buizen gehad hebben. Alleen van Wormer en Jisp is bekend dat zij zich voor de Opstand bezighielden met haringvisserij. Zij reedden toen respectievelijk 36 en 31 buizen uit. Uitgaande van gemiddeld 40 lasten per buis per seizoen bedroeg de hoeveelheid in het Noorderkwartier aangebrachte haring rond 1560 dus zo'n 8.300 lasten.⁷³ Op basis van de export naar het Oostzeegebied (circa 4.000 lasten) kwam de regressievergelijking (8.200 lasten) beter overeen dan het verhoudingsgetal (10.500 lasten). Ten vierde komt Van Vliets schatting van het aantal buizen in het Noorderkwartier voor 1635 (325 buizen) goed overeen met een schatting die voor de periode 1633-1637 op basis van de regressie gemaakt werd (310 buizen). Zijn schatting voor 1600 (200 buizen) lijkt mij te laag, maar komt redelijk overeen met de vlootomvang tijdens de jaren 1590 (225 buizen). Voor de periode 1598-1602 kwam ik op ongeveer 430 buizen.⁷⁴

Het voorgaande overziend, lijkt de regressievergelijking een goede indicator te zijn voor de haringvangsten van het Noorderkwartier.

71. De waarden voor 1654 en 1666 zullen als gevolg van oorlogvoering verstoord zijn.

72. Kranenburg, *Zeevisscherij*, 35.

73. Willemsen, *Enkhuizen*, 56; Kaptein, *Het Schermereiland*, 89; Kranenburg, *Zeevisscherij*, 30-31.

74. Het aantal buizen berekende ik door de 'regressievangst' te delen door 40 last per buis per teelt. Zie: Van Vliet, 'Zeevarenden', 244.

Appendix 2 Hollandse haringvangst, 1600-1795 (gemiddelde jaarlijkse vangst in lasten)

<i>Periode</i>	<i>Noorderkwartier</i>	<i>Zuiderkwartier</i>	<i>Holland</i>
1600 – 1604	17.073	15.056	32.129
1605 – 1609	14.924	14.657	29.581
1610 – 1614	17.708	13.310	31.018
1615 – 1619	15.678	11.222	26.900
1620 – 1624	15.666	9.964	25.630
1625 – 1629	12.519	6.402	18.921
1630 – 1634	11.592	8.509	20.101
1635 – 1639	15.380	8.126	23.506
1640 – 1644	15.938	8.269	24.208
1645 – 1649	18.550	8.999	27.549
1650 – 1654	12.303	7.679	19.982
1655 – 1659	7.268	7.362	14.630
1660 – 1664	8.335	8.389	16.724
1665 – 1669	3.188	4.931	8.119
1670 – 1674	2.744	5.722	8.466
1675 – 1679	4.582	6.987	11.569
1680 – 1684	8.011	6.257	14.268
1685 – 1689	7.702	6.404	14.106
1690 – 1694	3.190	6.140	9.330
1695 – 1699	4.716	7.877	12.593
1700 – 1704	2.720	6.146	8.865
1705 – 1709	250	4.839	5.089
1710 – 1714	2.169	7.059	9.228
1715 – 1719	3.684	8.191	11.875
1720 – 1724	2.380	4.942	7.322
1725 – 1729	2.706	5.985	8.692
1730 – 1734	2.348	5.742	8.090
1735 – 1739	2.833	8.149	10.981
1740 – 1744	1.468	4.495	5.963
1745 – 1749	1.878	4.939	6.816
1750 – 1754	1.638	3.981	5.620
1755 – 1759	1.695	4.117	5.812
1760 – 1764	1.441	2.954	4.395
1765 – 1769	1.514	3.373	4.886
1770 – 1774	1.908	4.389	6.297
1775 – 1779	1.750	4.031	5.781
1780 – 1784	901	2.713	3.614
1785 – 1789	956	2.382	3.339
1790 – 1794	1.116	3.317	4.433